

KULTURVÄRDERINGSPROJEKTET I SÄFFLE PASTORAT

Kulturhistorisk värdering:

5	Omistlig ur ett nationellt perspektiv
4	Omistlig ur ett regionalt perspektiv
3	Mycket värdefull
2	Värdefull
1	Av ringa intresse

1. BOTILSÄTERS KYRKA	2. BRO KYRKA	3. BY KYRKA
LAGSKYDD	LAGSKYDD	LAGSKYDD
Kulturmiljölagen: Kyrkligt kulturminne, 4 kap. KML ,tillkommen före utgången av år 1939. Omfattas av tillståndsplikt 4kap.3§. Kommunala områdesbestämmelser: Det kulturhistoriska värdet ligger dels i helheten och samspelet mellan olika kulturelement, dels i de enskilda fornlämningarnas välbevarade konstruktioner och befintlig bebyggelses utformning, utförande, materialval och färgsättning. Utökad bygglovplikt. Området är utpekad i kulturmiljöprogrammet Ditt Värmland (ej juridiskt bindande skydd men kunskapsunderlag inför prövning av PBL). Utpekad kulturväg finns intill kyrkan (trafikverket).	Kulturmiljölagen: Kyrkligt kulturminne, 4 kap. KML ,tillkommen före utgången av år 1939. Omfattas av tillståndsplikt 4kap.3§. Områdesskydd/Miljöbalken: Natura 2000 (fågeldirektiv) Brosjön. Kommunala områdesbestämmelser: Det kulturhistoriska värdet ligger dels i den sammanhållna miljöbilden, dels i befintlig bebyggelses utformning, utförande, materialval och färgsättning och gravhögens konstruktion. Utökad bygglovplikt. Kyrkan och närområdet är utpekad i kulturmiljöprogrammet Ditt Värmland (ej juridiskt bindande skydd men kunskapsunderlag inför prövning av PBL). Utpekad kulturväg finns intill kyrkan (trafikverket).	Kulturmiljölagen: Kyrkligt kulturminne, 4 kap. KML ,tillkommen före utgången av år 1939. Omfattas av tillståndsplikt 4kap.3§. Kommunala områdesbestämmelser: Det kulturhistoriska värdet ligger dels i den sammanhållna miljöbilden, dels i befintlig bebyggelses utformning, utförande, materialval och färgsättning. Utökad bygglovplikt. Kyrkan och närområdet är utpekad i kulturmiljöprogrammet Ditt Värmland (ej juridiskt bindande skydd men kunskapsunderlag inför prövning av PBL).
PLATSEN	PLATSEN	PLATSEN
Fornlämningar	Fornlämningar	Fornlämningar
Bygden är rik på fornlämningar som vittnar om en brukad och bebodd bygd redan under första årtusendet efter Kristi födelse. Ett gravfält från senare delen av järnåldern finns strax söder om kyrkogården.	Kyrkans läge i anslutning till ett höggravfält visar på en kontinuitet mellan förhistorisk tid och medeltid, samt mellan fornnordisk religion och kristendom. Intill kyrkan, strax norr om den medeltida Västbro, finns till exempel en fornlämning i form av en hög från järnåldern på ett karakteristiskt höjdläge med fin utsikt över Brosjön. Det har även gjorts lösfynd i socknen då man bl.a. hittat 2 st hålstensyxor samt en sländtrissa.	Landskapsavsnittet kring kyrkan representerar en kontinuerligt hävdad kulturbild som med säkerhet kan följas tillbaka till järnåldern. Här finns ett flertal förhistoriska lämningar som visar att området var väl ianspråktagat för bosättning, odling och gravsättning redan under första årtusendet efter Kristi födelse. Kyrkans läge i direkt anslutning till flera forntida lämningar visar på en kontinuitet mellan förhistorisk tid och medeltid, samt mellan fornnordisk religion och kristendom.
Socknen och kyrkplatsens historia	Socknen och kyrkplatsens historia	Socknen och kyrkplatsens historia
Botilsäters sockenbildning räknas till de första i Värmland. Socken omnämns i medeltida brev från år 1359 och framåt. Kyrkan, som sannolikt är från 1100-talet och således en av Värmlands äldsta, ligger vid gården Kalvhagen som kan vara en del av den ursprungliga huvudgården Botilsäter. Denna ligger strax söder om kyrkplatsen, vid ett gravfält från järnåldern. Namnet skrevs 1423 Bydhillsäter. Efterleden är säter, 'utmarksäng'. Förleden innehåller bödel, vilken senare har omtolkats till kvinnonamnet Botild. När namnet Botilsäter övertogs av kyrksocken kom huvudgården att benämnas Botilsäters by och Byn. På samma sätt tycks sockennamnen uppstått i ytterligare ett par grannsocknar, där de gamla huvudgårdarna med kyrkplatser bär namnet Byn. Även myntfynd visar att kyrkplatsen kan ha varit etablerad före 1200.	Bro socken har medeltida ursprung. Socken omnämns i medeltida brev från år 1367 och framåt, och hörde på 1300-talet till Slottbo härad. Namnet skrevs 1367 Bro och kommer från den gamla kyrkbyn och avsåg äldst en bro över ån Slöan. Kyrkan ligger på den medeltida frälsegården Västbros ägor, och i en centralbygd med storgård, höggravfält och kyrka. Kyrkan anges i en landshövdingeberättelse från 1692 vara en gammal kyrka av sten med torn. Nuvarande kyrka anses eventuellt kunna innehålla murverk från denna kyrka. Eventuellt har den kyrka som omnämns 1692 föregåtts av en tidigare kyrka. Om en medeltida kyrka vittnar de medeltida dopfuntsfragment som hittats.	By socken har medeltida ursprung och en kyrkoherde i by, Birger Niclänsson, omnämns i ett medeltida brev från 1326. Namnet skrevs 1326 By som tolkas 'by; gård' och avsåg ursprungligen prästgården. Nuvarande kyrkplats är även den medeltida och redan 1326 ska det ha funnits en kyrka som låg inom den nuvarande kyrkotomten, ca 20 meter sydost om dagens kyrka. Den medeltida kyrkan byggdes om 1639 och det sägs då att halva kyrkan är uppmurad på nytt (troligen förlängd) och att taket täckts med spån. Tio år senare renoverades den och försågs med ett torn, som tycks ha varit placerat på taket. I en landshövdingeberättelse från 1692 anges kyrkan vara gammal och byggd av sten. Om detta är den första kyrkan i By är oklart. Den gamla kyrkan revs då den nya kyrkan byggdes, men om den minner triumfkruccifixet från slutet av 1200-talet och predikstolen som troligen tillkom i samband med renoveringen 1639. Platsen för den medeltida kyrkan återfanns vid grävningar på kyrkogården 1980.
Tidigare kyrkplatser	Tidigare kyrkplatser	Tidigare kyrkplatser
		Se ovan
MILJÖN	MILJÖN	MILJÖN
Kyrkans läge i landskapet	Kyrkans läge i landskapet	Kyrkans läge i landskapet
Kyrkan ligger i ett öppet odlingslandskap, med agrart anknuten bebyggelse väster om kyrkomiljön. I norr finns beteshagar, ett skogsparti och bebyggelse (församlingshem och skola). Öster om kyrkomiljön finns jordbruksmark. Landsvägen passerar väster om kyrkan. Kyrkan kan inte sägas utgöra ett landmärke, men har däremot landskapsestetiska värden.	Kyrkan ligger på en markerad moränhöjd som omges av flackt jordbrukslandskap. Kyrkan är väl synlig från socknens enda tätort Värmlands Bro, och utgör ett landmärke för såväl bil- som tågresenärer. Kyrkan har också stora landskapsestetiska värden.	By kyrka ligger inte långt från Byälvens mynning i Väneren och området utgörs av ett utpräglat jordbrukslandskap. Helåkersbygden med enstaka större jordbruksenheter är typisk för trakten söder om Säffle stad. Kyrkan kan inte sägas utgöra ett landmärke, men har däremot landskapsestetiska värden.
Bebyggelse	Bebyggelse	Bebyggelse

Bilaga 2 a

<p>Bebyggelsemiljön med kyrkan, gravfältet och de intilliggande gårdarna utgör ett tydligt sockencentrum med kulturhistoriska och landskapsestetiska värden, samt påvisar en koppling mellan förhistorisk och historisk tid. I kyrkomiljön ingår kyrka, klockstapel (1700-tal), likbod/bårhus (1800-talets mitt), kyrkogård, ekonomibyggnader (1900-1950), stegförvaringshus och fattigmagasin(1800-1850). Fattigmagasinet/sockenmagasinet är klätt med lockpanel och har skifferklätt sadeltak. Eventuellt det enda kvarvarande fattigmagasinet i Värmland. På gården Kalvhagen finns, förutom manbyggnaden, byggnader som tidigare inrymt mejeri, handelsbod, post, bank och telefonväxel. Församlingshemmet ligger några hundra meter nordväst om kyrkoanläggningen. Byggnaden var tidigare skola men hyser numera även församlingsexpedition. Prästgården ligger i Erserud 2 km nordost om kyrkan och är i privat ägo (ej klassad, enligt 1974 års klassificering). Under tidigt 1900-tal fanns en numera riven kyrkskola efter vägen till Erserud. En brandförsäkringshandling från 1899 upptar, förutom kyrkan, likboden, klockstapeln, sockenmagasin, samt Kalvhagens handelsbod, mejeri och ett redskapsskjul.</p>	<p>Bro sockencentrum har fungerat som socknens administrativa centrum i århundraden. Här finns kyrka, bårhus (1960-tal), ekonomibyggnad (fd kyrkstallar), församlingshem, en gammal skola, församlingshem, en f.d. prästgård, samt Västbro herrgård (strax norr om kyrkan). Miljön runt kyrkan har några av traktens bäst bevarade och ålderdomliga byggnader som speglar gången tids byggnadsskick. De faluröda kyrkstallarna (1850-1900) ligger sydväst om kyrkoanläggningen och fungerar idag som ekonomibyggnader, men är intakta. Församlingshemmet ligger söder om kyrkoanläggningen och var tidigare ett kommunhus som skänktes av kapten H von Axelsson, 1919. Skolan (1878) ligger söder om kyrkoanläggningen och fungerar som personalutrymme. På dess plats stod tidigare en sockenstuga. En vaktmästarbostad uppfördes invid församlingshemmet 1958. Ett fattigmagasin finns på Remmene ca 1 km från kyrkan. Den f.d. prästgården ligger 500 m söder om kyrkan (klassad som 3, övriga, enligt 1974 års klassificering). På en karta från en brandförsäkring från 1816 kan man se hur kyrkan ligger mitt i Västbros byggnadsbestånd bestående av manbyggnad, flygel, källare, två sädesmagasin, två stall svinhus, fårhus, fyra stycken logar/lador och en ladugård. Ett timrat fattigmagasin från ca 1800 finns, dock ej i kyrkans omedelbara närhet.</p>	<p>Dagens bebyggelselokalisering överensstämmer till stor del med förhållandena i gången tid och några byggnader har också en flerhundraårig historia. Till de anläggningar som bäst speglar ett ålderdomligt profant byggnadsskick hör prästgården från 1700-talets slut samt gården Bäck med anor från 1400-talets början. Till de äldsta byggnaderna i området hör kyrkan. I kyrkoanläggningen ingår också kyrkan också klockstapel (1954), bårhus/begravningskapell (1957), administrationsbyggnad (1970-85) och ekonomibyggnad (1970-85). Prästgården i By ligger i anslutning till kyrkan och hör till stiftets mest välbevarade (klassad som 1b, mycket värdefull, regionalt intresse, enligt 1974 års klassificering). Skyddsföreskrifter finns sen 1998. Huvudbyggnaden uppfördes på 1700-talet med påbyggdes med en andra våning 1830. Fasaderna är klädda med faluröd lockpanel med detaljer i vitt. Sadeltaket är belagt med skiffer. Gårdsbildning är traditionell, med bl.a. flyglar från 1700-talet. Prästgården är sedan 2011 i privat ägo. Uppgifter finns om att en klockarstuga fanns vid kyrkan vid mitten av 1800-talet där man också höll skola. På en karta från 1922 finns ett bårhus utmarkerat söder om kyrkan.</p>
NATURVÄRDEN	NATURVÄRDEN	NATURVÄRDEN
Skyddsvärda träd	Skyddsvärda träd	Skyddsvärda träd
2 Almar omkr. över 3 m – Röd, 3 Almar omkr. över 2 m – Röd, 2 Lönnar omkr. 2 m – Gul, 2 Lönnar omkr. 1 m – Gul	3 Lönnar omkr. över 2m – Röd, 1 Ask omkr. över 3 m – Röd, 3 Askar omkr. över 2 m – Röd, 3 Askar omkr. över 2 m – Orange, 1 Björk omkr. över 2 m – Gul, 1 Lind omkr. över 2 m – Gul, Hålträd 1 Björk – Orange	1 Pil omkr. över 3 m – Röd, 2 Pilar omkr. över 2 m – Röd, 1 Lind omkr. över 3 m – Röd, 2 Almar omkr. över 3 m – Röd, 11 Almar omkr. över 2 m – Röd, 1 Ek omkr. över 3 m – Orange, 1 Allé av Lind – Orange, 1 Allé av Ek – Orange
Skyddsvärda arter och biotoper	Skyddsvärda arter och biotoper	Skyddsvärda arter och biotoper
Stenmurar har höga miljövärden och en viktig funktion i ekosystemet genom den variation de skapar i jordbrukslandskapet. De utgör livsmiljöer för växt- och djurarter som lavar, mossor, grod- och kräldjur, insekter, spindlar, fåglar och små däggdjur.	Stenmurar har höga miljövärden och en viktig funktion i ekosystemet genom den variation de skapar i jordbrukslandskapet. De utgör livsmiljöer för växt- och djurarter som lavar, mossor, grod- och kräldjur, insekter, spindlar, fåglar och små däggdjur.	Stenmurar har höga miljövärden och en viktig funktion i ekosystemet genom den variation de skapar i jordbrukslandskapet. De utgör livsmiljöer för växt- och djurarter som lavar, mossor, grod- och kräldjur, insekter, spindlar, fåglar och små däggdjur.
Djurliv	Djurliv	Djurliv
Eventuellt finns vattensalamandrar i dammarna nära kyrkan.	Den närliggande Brosjön skyddas enligt fågeldirektiv SPA Natura 2000. Linné har beskrivit Brosjön.	
KYRKOGRÄDEN	KYRKOGRÄDEN	KYRKOGRÄDEN
Medeltida delar	Medeltida delar	Medeltida delar
Begravningsplatsen kan antas vara samtida med kyrkan (troligen före 1200). De äldsta delarna bör ligga sydväst om kyrkan.	Kyrkogårdens ålder är oklar, men dess äldsta delar är sannolikt medeltida och ligger strax söder om kyrkan.	En medeltida kyrkogård låg i den södra delen av nuvarande kyrkogård, d.v.s. söder om den medeltida kyrkplatsen.
Utvidningar och förändringar	Utvidningar och förändringar	Utvidningar och förändringar
Kyrkogården utvidgades åt öster på 1940-talet, samt ytterligare åt öster på 1950-talet efter förslag av trädgårdsarkitekt Samuel Kaldén. Minneslund anlades nordväst om kyrkan 1999.	Första kända utvidgningen gjordes söderut år 1870. Under 1900-talets början togs området norr om kyrkan i bruk för grusbelagda familjegravar. 1939 utvidgades kyrkogården med ett stort område nedanför slänten öster och sydost om den äldre kyrkogården. Ytterligare en utvidgning utfördes 1987 nordost om kyrkan, vilken innefattade en minneslund.	Kyrkogården är den största i Säffle och har ca 3000 gravar. Den äldsta delen är medeltida och återfinns i den södra delen av nuvarande kyrkogård. Nio kända utvidgningar har utförts varav de flesta mot norr. 1882 och 1907 utvidgades kyrkogården västerut mot gamla landsvägen. 1922 utvidgades kyrkogården åt norr och öster, samt 1933 och 1948 åt norr. På 1950-talet utvidgades kyrkogården ytterligare åt norr av trädgårdsarkitekt Samuel Kaldén. I öster anlades 1983 en minneslund och ett parkområde. I detta område tillkom skogslunden med askgravplatser år 2003. Urngravsområden är anlagda strax norr om kyrkan, liksom i östra delen av 1957 års utvidgning och längst i norr på 1976 års utvidgning.
Mycket värdefulla gravvårdar	Mycket värdefulla gravvårdar	Mycket värdefulla gravvårdar
Tjugotvå gravvårdar har i Bevarandeplaner för kyrkogårdar i Säffle pastorat utpekats som ”mycket värdefulla”. Här märks framförallt Lars Larsson Sabels porträttgravsten (se nedan), men också ett gjutjärnskors från 1800-talets andra hälft, en smidesgravvård med initialer och några grusgravar.	33 gravvårdar har i Bevarandeplaner för kyrkogårdar i Säffle pastorat utpekats som ”mycket värdefulla”. Här märks framförallt ett iögonfallande gjutjärnskors söder om kyrkan. Detta restes 1851 över en kvinna som tagit sitt liv och därför begravdes utanför kyrkomuren. Efter en utvidgning av kyrkogården 1870 står korset mitt på kyrkogården. Söder om koret finns gravkammare för familjerna Lilliehöök, Lillienau och Nordenhammar, och på de äldre delarna finns också ett antal högresta gravvårdar som vittnar om det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets gravkultur.	Fyrtioåtta gravvårdar har i Bevarandeplaner för kyrkogårdar i Säffle pastorat utpekats som ”mycket värdefulla”. De äldsta gravvårdarna finns på höjden söder om kyrkan och vittnar om det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets gravkultur. Här finns bl.a. några gjutjärnskors och ett antal gravplatser omgärdas av gjutjärnsstaket eller kätting.
Bildgravhällar	Bildgravhällar	Bildgravhällar

Bilaga 2 a

<p>På bårhusets västra gavel finns en porträttgravsten tillhörig löjtnant Lars Larsson Sabel (död 1661) och hans maka, från gården Averstad i Ölserud. Porträttgravstenen är en av tjugofyra i Värmland, och uppvisar likheter med Västergötlands porträttgravstenar från samma tid. Hällen låg en period över bengraven.</p>	<p>I kyrkorummets mittgång ligger sedan 1930 talets renovering sex äldre gravhällar som tidigare låg i golvet i vapenhuset. De är så kallade bildgravstenar och framifrån sett följande:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Samuel Kempenskiöld (1599-1670) med maka Margareta Roos. Kalksten med inskription (bön och bibelcitāt), änglaflykter och vapensköldar mm. Delvis dold av korgolvet. (Stenen var enligt inv.förteckn. 1830 placerad på kyrkogården.) 2. Johan Hage (1688-1740) med maka Anna Margareta Camitz. Kalksten med inskription inom lagerkrans i relief. Har tidigare legat i vapenhuset. (Stenen var enligt inv.förteckn. 1830 placerad på kyrkogården.) 3. Anders Lund (1661-) med maka Cauarina Skog. Kalksten med enkel inskription. (Stenen var enligt inv.förteckn. 1830 placerad på kyrkogården.) 4. Jean Nordstedt (1698-1753) med maka Maria Christina Bierchiena och sonen Erik. Kalksten med inskription. (Stenen var enligt inv.förteckn. 1830 placerad på kyrkogården.) 5. Kalksten. Mycket slitet och i princip oläslig. Troligen över Erik Georg Hård af Segerstad (1693-1731) som har sitt begravningsvapen i kyrkan. 6. Inskription saknas. Möjligen över Petter Lindeström (1632-1691) som har sitt begravningsvapen i kyrkan. 	<p>Invid södra tornmuren finns två gravhällar, så kallade porträttgravstenar, inmurade. Porträttgravstenarna är två av tjugofyra i Värmland, och uppvisar likheter med Västergötlands porträttgravstenar från samma tid. Den ena är från 1600-talet och har legat över den s.k. Kroksta-graven för Knut Gustafsson Roos (död omkr 1663) och hans hustru Kerstin Kafle (död 1669). Den andra har legat över graven för Karin och Marina Knutsdotter Roos, som dog 1640 resp. 1643. Båda döttrar till Knut Pedersson Roos af Hjelsäter. Förstnämnda häll såldes 1842 på auktion som trappsten, men återfanns 1913. Den andra återfanns som trappsten till ett magasin vid prästgården 1917.</p>
<p>Strukturer o.dyl.</p>	<p>Strukturer o.dyl.</p>	<p>Strukturer o.dyl.</p>
<p>Kyrkogården har en ordnad karaktär med raka grusade gångar och gravvårdar som främst står i nord-sydliga rader. I den yngsta delen finns rygghäckar och plattlagda gångar. De flesta grusgravar har tagits bort, på de äldre delarna finns dock ett tjugotal grusgravar bevarade. Norr om kyrkan finns en minneslund.</p>	<p>Kyrkogårdens äldre delar kring kyrkan har en ålderdomlig karaktär med delvis oregelbundet placerade gravplatser och grusade gångar som följer terrängen. Större familjegravar är placerade längs den yttre kanten av kyrkogårdens äldre delar. Grusgravar med omgärning har tagits bort under 1900-talet. Det finns dock fortfarande kvar en betydande del grusgravar, varav flera ligger i grupp. Här finns även ett antal rumsbildande häckar. I 1939 års utvidgning karakteriseras av rumsskapande rygghäckar, samt bollklippt thuja och formklippta sockertoppsgranar. Slänten är terrasserad. I ett av kvarteren finns rester av en allmänlinje. Ett fåtal mindre gravvårdar står idag in emellan yngre familjegravar. Dock förekommer ett fall av likadant utformade gravvårdar för att markera familjetillhörighet.</p>	<p>Kyrkogården har delvis karaktär av stadskyrkogård, men många titlar kopplade till stadens näringar. Ca 350 gravar med grusfyllda stenramar finns bevarade. De förekommer på kyrkogårdens äldsta delar och på utvidgningarna fram till 1948. Grusgravar med stenramar dominerar, men även häckomgärdade grusgravar förekommer. De äldre delarna i söder har en ålderdomlig karaktär med större familjegravar, merparten grusade. Gångarna är grusbelagda och i några kvarter finns plattgångar. Arkitektoniskt utformade platser finns. De yngre delarna av kyrkogården karakteriseras av rumsbildande häcksystem och likformiga gravvårdar. Nordväst om kyrkan nedanför kyrkkullen finns rester av en tidigare allmänning in emellan yngre familjegravar. Längs den västra sidan av kyrkogården finns vid den äldre delen en rad av lönn och vid de yngre delarna en klippt granhäck med en rad av lind som mot norr över går i en rad av oxel.</p>
<p>Minnesstenar, monument och dyligt</p>	<p>Minnesstenar, monument och dyligt</p>	<p>Minnesstenar, monument och dyligt</p>
		<p>Text</p>
<p>Vegetation</p>	<p>Vegetation</p>	<p>Vegetation</p>
<p>Trädkrans av alm, lönn och lind. Tidigare har fler lindar funnits, men vartannat träd har fällts. De stora träden är en viktig del i kyrkogårdens karaktär. Rygghäckar av måbär finns i norr.</p>	<p>Längst muren i väster och öster på den äldre delen av kyrkogården växer en trädkrans av lönn. På de nyare delarna av kyrkogården finns en rik blandning av träd och buskar, bl a ask, björk, lind och tall spridda över kvarteren. Här finns även rygghäckar samt formklippta thujor och sockertoppsgranar som markerar gravrader och ramar in. Längs den östra stödmuren står en häck av måbär och hagtorn. I slutningen mellan 1939 års utvidgning och de äldre delarna växer högt gräs och ängsblommor.</p>	<p>På kyrkogården finns ungefär 400 träd av varierande arter och åldrar. I den äldre delen hittas ett flertal askar, lönn och pelarek. I de yngre delarna norr om kyrkan hittas bl a björk, tall, pil, blodbok, ek och rönn. Runt kyrkan växer almar och runt de äldsta delarna finns en senare tillkommen trädkrans av lönn. I flera kvarter finns kvarters- och rygghäckar, framförallt norr om kyrkan. Dessa utgörs bl.a. av oxbär, lind, måbär och björkbladsspirea.</p>
<p>Kyrkogårdsmur/hägnader och entréer</p>	<p>Kyrkogårdsmur/hägnader och entréer</p>	<p>Kyrkogårdsmur/hägnader och entréer</p>
<p>Fram till 1818 var kyrkogården omgiven av en timrad kyrkogårdsbalk som då ersattes av en kallmurad stenmur som uppfördes på den gamla kyrkobalkens grund. Porthus lär ha funnits vid tre ingångar. Idag är kyrkogården omgiven av en kallmurad sten- och stödmur som tycks ha relativt oförvanskad sträckning. Grindar av smidesjärn finns vid västra ingången.</p>	<p>Den äldsta delen strax söder om kyrkan, omges av en kallmurad stödmur. Utvidgningen från 1939 omges delvis av kallmurad stenmur, delvis av måbärs- och björkhäck på stenmur. 1989 års utvidgning är inhägnad av stängsel och häck. Vid västra ingången finns vitputsade grindstolpar med kopparhuvar. Muren kring äldsta delen tillkom 1818. Härads hövding Olivecrona skänkte då portar av järn till kyrkogården.</p>	<p>Kyrkogårdens äldsta delar omgärdas av en kallmurad stödmur. Längst i söder finns järnringar i muren, som använts för att binda hästar i. Östra delen av kyrkogården omgärdas av trästaket, medan det i norr finns en låg stenmur av huggen sten. Det finns åtta ingångar till kyrkogården, varav den från prästgården är särskilt intressant eftersom den berättar om gångna tider. Vid kyrkans huvudingång finns smidesgrindar med handtag formade som fåglar och inskriptionen A. Stolt (smidesmästare, begravd på kyrkogården). Smidesgrindarna i norr är ritade av Samuel Kaldén och pryds av årtalet 1947 samt grekiska kors, stiliserade liljor mm.</p>
<p>Klockstapel</p>	<p>Klockstapel</p>	<p>Klockstapel</p>
<p>Klockstapeln är av öppen klockbocktyp, från 1700-talet. Klockstapeln är en av nio äldre klockstaplar i Värmland, varav endast denna och den i Millesvik är av klockbocktyp. Enligt kyrkoräkenskaperna byggdes en klockstapel 1753, vilken revs i slutet av 1700-talet. En ny klockstapel byggdes efter 1798. Klockstapeln fick nytt tak av koppar 1937.</p>		<p>Klockstapeln vid bårhuset ritades av Gunnar Henriksson och uppfördes på 1950-talet.</p>
<p>Övriga byggnader</p>	<p>Övriga byggnader</p>	<p>Övriga byggnader</p>
<p>Bårhuset/likboden från 1800-talets mitt är bland de äldsta i Värmland, och är uppförd i sten med putsade fasader och sadeltak belagt med skiffer från Glava. Stegförvaringshus finns på kyrkogården.</p>	<p>Det vitputsade bårhuset med skifferklätt sadeltak är från 1968-69 och ritat av arkitekt Gunnar Henriksson.</p>	<p>Det vitputsade bårhuset, med brant skifferklätt sadeltak, är ritat av arkitekt Gunnar Henriksson och invigt 1957. Ekonomibygnader finns nordost om kyrkan.</p>

Bilaga 2 a

KYRKAN	KYRKAN	KYRKAN
Tillkomstår	Tillkomstår	Tillkomstår
Sannolikt 1100-tal, och kyrkan är således en av värmlands äldsta kyrkor.	Okänt, men om- och tillbyggd 1764-76.	1767-1779, västtornet uppfördes 1784.
Byggmästare/arkitekt	Byggmästare/arkitekt	Byggmästare/arkitekt
	Ombyggnaden 1764-76 leddes av murarmästare Sven Hertz (elev till domkyrkobyggmästare Christian Haller och bosatt i Hällbostad, Södra Ny socken). Hertz ledde även byggnationen av By, Södra Ny, tornet i Kila, och koret i Millesviks kyrka.	Murarmästare Sven Hertz (elev till domkyrkobyggmästare Christian Haller och bosatt i Hällbostad, Södra Ny socken, född i Kila). Hertz ledde även byggnationen av Södra Ny, tornen i Bro och Kila, och koret i Millesviks kyrka.
Donatorer/viktiga personer för kyrkan tillblivelse	Donatorer/viktiga personer för kyrkan tillblivelse	Donatorer/viktiga personer för kyrkan tillblivelse
Planform	Planform	Planform
Rektangulärt långhus med korsarm mot söder, sakristia i öster och vapenhus i väster.	Rektangulärt långhus tresidigt koravslut, vidbyggd sakristia mot norr och torn i väster.	Rektangulärt långhus med tresidigt koravslut, torn i väster och sakristia i öster
Medeltida delar	Medeltida delar	Medeltida delar
Botilsäter är en av fyra kyrkor i Värmland (Eskilsäter, Millesvik, Gillberga, Botilsäter) som har kvar det mesta av sitt medeltida murverk. Detta återfinns i kyrkobyggnadens västra del, och minner om en romansk kyrka med ett smalare, absidförsett kor. Under dagens puts finns rester efter en igensatt sydportal som har varit mycket smal och troligen krönt av en tympanonsten. Den senare har en bildframställning som tyder på att kyrkan byggts under äldre medeltid, troligen 1100-tal (se medeltida inventarier som ej längre finns i kyrkan). På den norra väggen påträffades, vid renoveringen 1936, ett litet romanskt rundbågigt fönster, vilket sedan åter överrappades. Vid utgrävningen av kyrkan i Botilsäter påträffades medeltida mynt öster om den äldsta altarplatsen, vilket tyder på att kyrkan utvidgats till nuvarande storlek redan under medeltiden, kanske till en salkyrka.	År 1692 anges i en landshövdingeberättelse att Bro har en "gammal" stenkyrka med torn. Nuvarande kyrka anses eventuellt kunna innehålla medeltida murverk från denna kyrka.	
Tillbyggnadsfaser	Tillbyggnadsfaser	Tillbyggnadsfaser
Kyrkan fick ett nytt tresidigt avslutat korparti, samt en rymlig korsarm, under sent 1600-tal eller tidigt 1700-talet. Kyrkan försågs med torn 1715, vilket ersattes av ett vapenhus 1750. Detta ersattes i sin tur av dagens vapenhus 1887. Sakristian uppfördes 1854. 1706 talas i sockenstämmoprotokoll om en ny kyrkdörr som troligen är till den då färdigbyggda korsarmen. Senare i samma protokoll omnämns rappning och "himling" av den nya kyrkan. Detta antyder att korsarmen byggdes under 1700-talets första år.	Kyrkan förlängdes med ca 5 m och fick nytt tresidigt avslutat kor 1764-76. Samtidigt höjdes de murade väggarna ungefär en meter. Det gamla tornet (okänd placering, ej i väster) ersattes av ett västtorn. Ett benhus byggdes på kyrkans nordöstra gavel runt 1740, men är idag borta.	
Stomme/byggteknik	Stomme/byggteknik	Stomme/byggteknik
Kyrkan är murad av natursten. Murverkets medeltida del är ett omistligt historiskt dokument. Takstolar av hanbjälkstyp.	Murad gråsten. Kyrkans äldsta murar kan vara medeltida utgör därmed ett värdefullt dokument om kyrkans historia. Takstolarna förändrades 1815 då tunnvalvet välvdes.	Murad av gråsten.
Torn	Torn	Torn
Ett torn, troligen av trä, byggdes 1715. Detta var dock så bristfälligt att det revs redan 1750.	Det nuvarande tornet byggdes 1764-76 under ledning av murarmästare Sven Hertz (jmf Kila). Fasaderna är vitputsade med svarta raka ankarlutar och årtal 1776 i smidda siffror mot väster. Taket är karnisformat med en åttkantig lanternin från 1895 (se nedan) som kröns av en spira som vid foten är lökformad och överst avslutas med ett ringkors. Tornet har rundbågade och runda fönster och två brunmålade tornluckor finns mot samtliga väderstreck. Det nuvarande tornet ersatte ett torn vars placering är okänd, men som inte tycks ha varit placerat på västra gaveln. Detta "första" torn var av trä och klätt med tjärstrukna spån. Det nya tornets tak var från början täckt med bräder, vilka 1793 byttes mot skiffer. Tornet påbyggdes med en lanternin och spira, efter ritning av arkitekt Carl Möller 1895. Uppgifter finns om att torntrappan byggdes om, och om att ett tornrum installerades på tredje våningen, 1955-56. Spirans kopparplåt omlades 2001.	Tornet uppfördes 1784 av sten från den gamla kyrkan, av murarmästare Sven Hertz. Det kompletterades dock 1841 med nuvarande åttkantiga lanternin, ritad av arkitekt Stahl. Åttkantiga lanterniner är ovanliga, men finns även i Tösse, Vårvik, Järnskog, Gillberga och Silbodal. Den på By kyrka är i två våningar och målad vit med bruna snickerier. Lanterninen kröns av ett kors i koppar. Tornet är täckt med rektangulärt glavaskiffer. Överst på fasaden finns en kraftig profilerad taklist i trä, vilken är målad i brun kulör. Fönstren är rundbågiga eller runda, och på västra fasaden finns en kopparbeslagen rundbågad kyrkport till vilken en brant trappa leder. Tornet hade ursprungligen ett fyrröstat bräddtak med järnspira och tupp. 1967 byttes kopparplåten på lanternintaket och ett nytt kors tillkom. Utvändig målning av lanternin, takfot och fönster skedde 1991, lanterninen målades även vid skifferomläggningen 2013.
Sakristia	Sakristia	Sakristia
Sakristian i öster byggdes 1854 och renoverades 1888. Sakristian är putsad och har skiffertak av glavaskiffer, lika långhus. Golvet är klätt med plastmatta, väggarna är avfärgade i vitt och det släta taket i en ljusgrå kulör.	Sakristian uppfördes av tegel på gråstenssockel år 1815. Idag har sakristian ett gråmålat bräddtak, vitkalkade tegelväggar, och furugolv. Fönstret är försedd med järngaller. Här finns också en liggande textiltillförvaring som tillkommit på senare år. Uppgifter finns om att sakristian renoverades 1950.	Sakristian mot öster är samtida med kyrkan, men taket ombyggt 1845-46. Dess innertak är målat i blekblått, lika kyrkorummets. Väggarna är avfärgade i samma crèmevita nyans som kyrkan och golvet består av lackade furubräder. Dörrarna är strålaserade i beige-grå kulörer. Sakristians målade fönster är komponerat av Gunnar Torhamn 1933, och återger Ansgar, Olaus Petri, Heliga Birgitta m.fl. Innan renoveringen 1932-33 låg sakristians golv lägre än kyrkorummets.

Bilaga 2 a

<p>Vapenhus</p> <p>Vapenhuset, som är byggt 1887, är av trä och utvändigt klätt med vitmålad locklistpanel. Sadeltaget är belagt med rektangulärt glavaskiffer. Vapenhuset har trappuppgång till läktaren på både norra och södra sidan. Golvet är täckt med fernissade furuplank, väggar och tak är klädda med pärlspont som målats i en beige kulör. I vapenhuset finns bl.a. ett furuskåp från 1700-talet.</p>	<p>Vapenhus</p> <p>Vapenhuset tycks relativt oförändrat sedan byggnadstiden. Golvet är av kalksten, och brädtaket gråmålat. Väggarna är vitkalkade och till tornrummet leder en olackad trätrappa med gråmålade räcken av en typ som var vanlig under 1700-talets slut och 1800-talets andra hälft. I fönstret finns bössor med inskriptionen "till kyrkan" respektive "till de fattige". Uppgifter finns om att täljstengolvet lades 1914, och att trappan fick nya plansteg, ledstång och barriär 1955.</p>	<p>Vapenhus</p> <p>Vapenhusets golv ligger tre steg lägre än kyrkorummets. Väggarna är putsade och avfärgade i vitt, och längst det lackade trågolvet löper en grå träsockel vars kulör återkommer i trappprcket upp till läktaren och på den bänk som står vid södra väggen. Taket är klätt med spontade bräder som är målade i samma blekblå kulör som kyrkorummets tak. Trappans räckle är av en typ som var vanlig från 1700-talets slut och en bit in på 1800-talets andra hälft.</p>
<p>Kyrkklockor</p> <p>Lillklockan är från 1200-talet och en av stiftets trettioåttio bevarade medeltida kyrkklockor. Storklockan är gjuten 1756.</p>	<p>Kyrkklockor</p> <p>I Bro finns en kyrkklocka av romansk typ, daterad till 1200-tal, vilken pryds av fyra kors samt en T-formad bokstav som kan vara en runa. Lillklockan omgöts till storklocka hos Norling i Örebro 1818.</p>	<p>Kyrkklockor</p> <p>I den fristående klockstapeln från hänger en senmedeltida lillklocka med en inskription i form av två rader med gotiska minuskler vars mening ingen lyckats tyda. Dessutom finns ett gjutarmärke i en egendomlig korsform. I kyrktornet hänger tre klockor. Stor- och mellanklockan införskaffades 1949 från M & E Ohlssons klockgjuteri i Ystad. Lillklockan omgöts 1805.</p>
<p>EXTERIÖREN</p>		
<p>Fasadmaterial</p> <p>Fasaderna är putsade och avfärgade i vitt. Den raka brunmålade takfoten är i trä. Uppgifter finns om att rappning utvändigt utfördes 1705-06, samt om att kyrkan putsades och kalkades utvändigt 1937. Kyrkan målades/behandlades med "Aktivan" 1960.</p>	<p>Fasadmaterial</p> <p>Kyrkans fasader är putsade och avfärgade med vit kalkfärg. Ankarlutarna är målade med svart linoljefärg, och den profilerade trätaklisten är målad i en grön kulör. Uppgifter finns om att kyrkan och tornet putsades år 1781 och 1857, samt putsades 1936. 1955 rengjordes fasaderna och utstockades med KC-bruk och finputsades med kalkbruk, samt avfärgades med smetfri kalkfärg. Samtidigt göts solbänkarna i betong. 2001 renoverades fasaderna med hydrauliskt kalkbruk och avfärgades med kalkfärg våt. Ankarlutarna målades med linoljefärg, liksom takfoten.</p>	<p>Fasadmaterial</p> <p>Fasaderna är sedan 1953 putsade med en genomfärgad slät gråbeige puts, på en svartmålad sockel. Den raka brunmålade takfoten är i trä. Innan 1953 var kyrkan avfärgad med vit kalkfärg. Redan från 1781 finns uppgifter om att kalkbränning utfördes på plats till rappningen. Kalkavfärgningen omnämns även i arkivhandlingar från 1848, samt från 1921 då putsning utfördes med "nybränd kalk och ren och skarp sand tillsatt med cementbruk". 1921 anges också att färgen skulle beredas av släckt gotlandskalk. Putsarbete och utfördes vid också renoveringen 1932-35 och 1967.</p>
<p>Fönster</p> <p>Befintliga träfönster är rundbågade och delade i sex luft med spröjsning. I södra korsarmen finns också ett runt fönster. Fönstren är målade i engelskt rött. Glaset är till övervägande delen munblåst. Fönstren härstammar troligen från renoveringen på 1930-talet. Nya fönster sattes in 1706, och 1887. Innanfönster anskaffades 1935. Fönstren målades bruna 2001, men vid 2016 års målning valde man att återgå till en underliggande engelskt rött kulör.</p>	<p>Fönster</p> <p>De brunmålade rundbågade flerluftsfönstren är från 1970-talets mitt men är tillverkade efter de gamla fönstren (modell från 1870-talet) vars glas återanvändes. 1749 togs två fönster upp norra väggen; ett vid läktaren mitt emot ett befintligt fönster på södra väggen, och ett på norra väggen i dåvarande koret, mitt emot ett befintligt på södra väggen. Fönstersättningen förändrades därefter 1815, då ett nytt fönster togs upp på norra sidan mitt emot södra porten över vilken ett runt fönster sattes in. Likaså tillkom de "halvfönster" som man än idag kan se på vardera sidan om tornet. Södra porten sattes igen 1816 och ersattes då av ett stort fönster. Fönstren var fram till 1870-talet små med gröna glas, men byttes då mot nya fönsterbågar med "vitt" glas och nuvarande form. Fönsterbågar i kyrkorum utbyttes 1955, övriga renoverades (gäller eventuellt innerbågar). Fönstren målades med linoljefärg 2001.</p>	<p>Fönster</p> <p>Dagens fönster är småspröjsade och rundbågade, samt utvändigt målade i ljus grönt. Invändigt är fönstren målade i beige-grå kulör. Övervägande delen glas är munblåst eller maskindraget. De ursprungliga fönstren anges ha bestått av 116 små fönsterbågar, vilket är något mindre än idag (oräknat lanterninen). 1780 anges de, liksom dörrarna, ha målats i en blåaktig oljefärg. Nya större fönster sattes in 1858, och i dem gjordes en ruta i varje fönster öppningsbar 1863 p.g.a fuktproblem. Fönstren renoverades 1921 och anges innan renoveringen 1932-33 vara rundbågiga (samt ett runt fönster på varje långsida) med mittpost, losholtzar, och träspröjs med små rutor. Eventuellt är det fortfarande samma fönster vi ser idag. Fönstren försågs med innanfönster vid renoveringen 1932-33, då även de målade korfönstren tillkom. Målning av fönster har efter 1930-talet utförts 1953, 1967 och 2016.</p>
<p>Takform och takmaterial</p> <p>Det valmade sadeltaket är belagt med rektangulärt glavaskiffer, och har fotrännor av koppar. Innan nuvarande skiffertak lades hade kyrkan spåntak, detta byttes dock ut mot skiffer någon gång före 1822 (enligt brandförsäkringshandling hade kyrkan skiffertak detta år). Skiffertakets norra takfall lades troligen om på 1930-talet. Senaste omläggningen ägde rum 2013.</p>	<p>Takform och takmaterial</p> <p>Långhuset täcks av ett valmat sadeltak. Taket är sedan 1804 belagt med rektangulärt glavaskiffer. Tidigare hade kyrktaket spånbeläggning. Skiffertaket omlades 1936.</p>	<p>Takform och takmaterial</p> <p>Långhusets sadeltak är valmat över koret och är, liksom torntak och sakristietak, belagt med rektangulärt glavaskiffer. Skiffret lades 1838 och ersatte då ett spåntak. Sakristians tak lades om 1921. Hela skiffertaket omlades 2013.</p>
<p>Kyrkportar</p> <p>En kyrkport finns i väster som leder in i vapenhuset, och på södra sidan av södra korsarmen finns en rundbågad kyrkport. Båda är av samma typ och härstammar från renoveringen 1936. De brunmålade dubbeldörrarna är klädda med profilerade bräder som bildar en form av fiskbensmönster. På vänstra dörrbladet finns ett järnbeslag i form av en ring och på högra ett trycke.</p>	<p>Kyrkportar</p> <p>Kyrkporten i väster består av en dubbeldörr med rundbågat överstycke. Porten är klädd med profilerade bräder som bildar ett fiskbensmönster, och målad i brun kulör. Troligen härstammar den från 1937 års renovering. Låset är dock från 1780. Södra porten sattes igen 1816 och ersattes då av ett stort fönster.</p>	<p>Kyrkportar</p> <p>En kyrkport på tornets västra fasad leder in i vapenhuset, medan en port på respektive långsida leder in i kyrkorummet. Samtliga tre portar är rundbågade dubbeldörrar som sedan 1932-33 är beslagna med koppar. Den norra porten återupptogs 1932-33 efter att ha satts igen när värmekaminen installerades 1889. Innan 1932 var portarna klädda med profilerade bräder utvändigt, och hade genomgått en renovering 1921.</p>
<p>Genomgripande restaureringar</p>		

Bilaga 2 a

<ul style="list-style-type: none"> •1887-88 utfördes en renovering. Vapenhuset byggdes. Fönstren sattes i stånd. Den dubbla trappuppgången till läktaren byggdes. Nytt golv lades ovanpå det gamla. Taket målades vitt och nya bänkar sattes in (påminnande om dem i Långseruds kyrka). •Den senaste interiöra renoveringen genomfördes 1936, efter ett program från 1929 av arkitekt Bror Almquist. Programmet modifierades av byggmästare C E Andersson från Säffle, och konstnär Oscar Jonsson, Karlstad, samt arkitekt Einar Lundberg, Stockholm. Golvet och bänkarna reparerade. De senare försågs också med nya gavlar och dörrar (efter ritningar av kungliga byggnadsstyrelsen). Innanfönster anskaffades. Färgsättningen lär ha tagits fram av Oscar Jonsson utifrån framskrapade underliggande kulörer. 1937 renoverades kyrkan utvändigt. Taket reparerades, och vapenhuset genomgick en viss omändring. •En interiör renovering utfördes på 1970-talet då fasta inventarier och takmålningar konserverades och innerväggarna vitkalkades. 	<ul style="list-style-type: none"> •Kyrkan renoverades troligen under 1700-talets senare hälft, i samband med om- och tillbyggnaden (se tillbyggnadsfaser). Vid mitten av 1700-talet hade också altaruppsatsen renoverats och en ny predikstol införskaffades. Även läktaren byggdes om vid denna tid. •1895 fick kyrkan nya öppna bänkar, inventarierna målades vita, och en ny altarring med balusterdockor insattes. •1937 genomgick kyrkan en restaurering under ledning av arkitekt Bror Almquist. Syftet var att återställa interiören i ett mer ursprungligt skick, vilket innebar att 1800-talets tillägg så långt möjligt togs bort. Bänkarna byttes, och nytt golv lades i kvarteren. Koret fick en ny bruten altarring, och färgerna på altartavla och predikstol återställdes efter att under 1800-talet blivit övermålade i vitt och guld. •1975-76 utfördes invändiga arbeten som bl.a. innebar att en läkterunderbyggnad tillkom. Koret förstörades. Nya svängdörrar mellan vapenhus och kyrkorum sattes in. Kyrkorummet ommålades i en ljusare färgsättning. Byggmästare var Gösta Takman och arkitekt var Lars-Erik Havstad på firman Haholi AB, Karlstad. 	<ul style="list-style-type: none"> •1826 tycks en allmän ommålning ha ägt rum i kyrkan, vilken även omfattande målning av äldre inventarier. •Ut- och invändig renovering ägde rum 1859. Bland annat målades de slutna bänkarna om i ekimitation, och nya större fönster insattes. •Vid arbeten 1872, under ledning av arkitekt Ludvig Hedin, fick kyrkan ny inredning i form av ny altaruppsats och predikstol. Den gamla altartavlan och predikstolen från 1600-talet lades i tornet. •1895 insattes en ny öppen bänkinredning. •1932-33 utfördes en restaurering av kyrkan under ledning av arkitekt Einar Lundberg. Kyrkan fick då en ny färgsättning och bänkarna byggdes om. En ny altaruppsats införskaffades, liksom en ny altarring. Den gamla predikstolen konserverades och sattes tillbaka. Taket kläddes med råspont, och korfönstren försågs med glasmålningar. Yttertrapporna lades om.
INTERIÖREN	INTERIÖREN	INTERIÖREN
Kor	Kor	Kor
<p>Korpartiet är förhöjt ett steg och har ett tresidigt avslut. Golvet består av lackade furubränder och pryds av en kormatta som komponerats av Stina Hjortzberg. På södra sidan finns en dopplats vid vilken det hänger en bildväv av samma textilkonstnär. Här finns också en kyrkvårdsbänk. Koret får i övrigt sin prägel av H. G. Schüffners skildring av Treenigheten i kortaket.</p>	<p>Nuvarande tresidigt avslutade kor tillkom 1764-76. Korpartiet är förhöjt och tresidigt avslutat. Golvet består av lackade smala bränder. Väggarna är avfärgade lika kyrkorummet. På norrväggen finns sakristiedörren invid predikstolen. På koret södra sida finns dopfunten och en kyrkvårdsbänk. Kormattan? Golvet höjdes ett steg vid 1930-talets renovering och koret förstörades 1975-76.</p>	<p>Koret är förhöjt och tresidigt avslutat. Tak och väggar är lika kyrkorummet, och golvet är likaså av lackad furu. På södra sidan finns en kororgel och på norra sidan en dopplats, invid vilken det på väggen hänger två begravningsvapen (Bagge och Nieroth, se gravminnen). Altartavlan flankeras av två obelisker vilkas ursprungsplacering varit på bänkskärmen längst fram på ömse sidor om mittgången. Koret pryds också av de två målade korfönstren. Koret utökades och höjdes 1932-33. Förändringar i koret gjordes också i samband med installationen av kororgeln, vilket medförde att dopfunten placerades vid norrväggen.</p>
Altaruppsats och altare	Altaruppsats och altare	Altaruppsats och altare
<p>Altaruppsatsen är från 1736 och tillverkad av Isac Schullström i provinsiell barockstil. Centralmotivet visar Kristus på korset och omges av vridna kolonner som bär upp två änglar med palmläder. På uppsatsens krön vilar Guds lamm med segerfanan över en strålände sol med Jahve-namnet. Senaste konservering 1974.</p>	<p>Altaruppsatsen skänktes till kyrkan 1680 av Bengt Rosenbielke och hans fru Christina Hildring. Den raka ytterråmen kompletterades emellertid år 1749 av Isac Schullström (ca 1712-1778) som var en av stiftets mest produktiva bildhuggare. Den försågs då med skulpturer och en genombruten akantusbård. Uppsatsens centralmotiv visar den korsfäste Kristus och på krönet står den triumferande Kristus på världsklotet. Vapensköldarna som sedan 1937 hänger på korväggen, hade ursprungligen sin plats på altaruppsatsen och skulle där minna om altartavlans donatorer- Hildring, Rosenbielke och Uggle (som anlitade Schullström). Altaret är svart med en röd ram och ett förgyllt kors. 1786 skänktes ett nytt altarbord till kyrkan av fänrik Jonas Sjöbom på Remmene, som ersättning till den skröpliga "altardisken". Altarbordet utvidgades sen och höjdes 1816. Färgerna på altartavla återställdes efter att under 1800-talet blivit övermålade i vitt och guld år 1937.</p>	<p>Dagens altartavla med motivet Jesu bergspredikan är en triptyk målad av Gunnar Torhamn. Den härstammar från renoveringen 1932-33 då den skänktes till kyrkan av Christian och Aagot Storjohann. Tidigare hade kyrkan en altaruppsats i nyklassisk stil, ritad av arkitekt Ludvig Hedin. Denna sattes upp 1872 då den gamla altartavlan och predikstolen från 1630 - 40-talet lades i tornet.</p>
Altarring	Altarring	Altarring
<p>Altarringen är halvcirkelformad och har svarvade balusterdockor. Den härstammar troligen från renoveringen på 1880-talet.</p>	<p>Nuvarande brutna altarring sattes i 1937. Den ersatte då en altarring från 1895 med rund form och med snidade balusterdockor i vitt och guld.</p>	<p>Dagens släta enkla altarring är från renoveringen 1932-33.</p>
Predikstol	Predikstol	Predikstol
<p>Predikstolen är från 1729-37 och tillverkad av Isac Schullström i provinsiell barockstil. Schullström har varit verksam i ett trettiotal av stiftets kyrkor, och hans verk kännetecknas av en överdådig rikedom av skulpturer och dekorativa växtornament. Predikstolen pryds av skulpturer av apostlarna, och dess baldakin kröns av basunblåsande änglar och Kristus med segerfanan. Senaste konserveringen utfördes 1974.</p>	<p>Den blåmarmorade predikstolen i rokoko tillverkades 1755 av snickarmästare Jöns Andersson och var en period prydd med snidade skulpturer, samt Rosenbielkes och Hildrings vapen. Skulpturerna avlägsnades 1937. Samtidigt ommålades predikstolen efter att under 1800-talet blivit övermålade i vitt och guld. Predikstolens ursprungliga blå färg togs fram 1975-76. Det finns bilder (Ingvar Olsson, Mölnslätten) av ursprungliga skulpturer. Dessa ska enligt utsago finnas i ett magasin i Väse.</p>	<p>Den sexkantiga predikstolen från 1630 - 40-talet pryds av plattskärningsornamentik och målningar med de fyra evangelisterna. Målningarna är utförda efter träsnitt i Gustav Vasas bibel från 1541. 1872 fick kyrkan ny inredning i form av bl.a. en ny predikstol i nyklassisk stil ritad av arkitekt Ludvig Hedin. Den gamla predikstolen lades då i tornet, men togs tillbaka 1932-33. Den konserverades då av konservator Sven Dalén, Stockholm. Under slutet av 1980-talet genomfördes en ny konservering av predikstolen.</p>
Dopfont	Dopfont	Dopfont

Bilaga 2 a

<p>Den romanska dopfunten i sandsten är troligen tillverkad i Västergötland under sent 1100-tal (ev. Skalundaskolan). Funten intar en särställning bland stiftets sandstensfuntar då den är den enda som har figurscener. Dessa föreställer Petrus med himmelrikets nycklar, Kristus i majestät, Johannes symbol örnen och ärkeängeln Mikael som själavägare. På dopfunten finns också vissa färgfragment bevarade. Funten skänktes till Statens Historiska Museum 1867 (inv.nr: 6438), men är deponerad i kyrkan sedan 1935.</p>	<p>Nuvarande dopfunt av sandsten skänktes till kyrkan 1932. På funten finns inskriptionen: "Till minnet af sonen Johan Mohn *25 aug 1875 + maj 1879 skänktes denna dopfunt till Bro kyrka anno 1932 af Caroline Mohn född Stewart, på Remmene." Den medeltida dopfunten anges vara bortkastad i Bro kyrkas inventarium 1739. Ett sandstensfragment från ett mellanstycke finns dock bevarat i ett tornrum. I Helge Kjellins arkiv finns anteckningar om ett skulpturfragment av gråsten som visar en midjebild av en konung under ett flätverksornerat bågvalv med en vriden kolonn på ena sidan. Kjellin menar att fragmentet är återstoden av en dopfuntsskål från 1100-1200-talet. Fragmentet hittades på Sterseruds ägor. Fragmentet finns dock inte i kyrkan.</p>	<p>Dopfunt är från 1933 och tillverkad i kalksten, med en skål i silver som är tillverkad av silversmeden baron Erik Fleming, Stockholm.</p>
<p>Orgel</p> <p>Dagens orgel är placerad på västra läktaren och har en orgelfasad i senklassicistisk stil. Den niostämmiga orgeln införskaffades år 1921 från firma Loocrantz i Alingsås. 1951 installerades elektrisk orgeldrift. År 1974 utförde Bröderna Moberg, Sandviken, en genomgripande renovering av orgeln. Sannolikt tillsammans med orgeln i Böne kyrka i Skara stift (1923) de enda bevarade (orörda med originaldisposition) orglarna av Loocrantz. Högt bevarandevärde. I stämmoprotokoll från 1864 omnämns ett orgelharmonium på västra läktaren, vilket antagligen syftar på kyrkan första orgel. Om detta är dem tramporgel från Ph Trayser, Stuttgart, som finns förvarad är dock oklart.</p>	<p>Orgel</p> <p>Nuvarande orgel är från 1930 och har 13 stämmor. Den är byggd av orgelbyggare Herman Nordfors & co, Lidköping. Orgelfasaden i nyklassicistisk stil härstammar dock från den 9-stämmiga orgel som installerades 1861, och som byggdes av Bröderna Söderling, Göteborg. Omdisponering skedde både på 1950-talet och 1968. En del pipmaterial finns kvar från Söderlingorgeln från 1861. Orgelfasaden ommålades från vitt och guld, till "tempera och marmor" 1936. Ommålning och omförgyllning skedde även 1984. Orgeln renoverades 1968 av Gunnar Karlsson, Borlänge.</p>	<p>Orgel</p> <p>Kyrkan har en välbevarad orgel av Hammarberg från 1937, om än omintonerad. Orgeln byggdes 1865 av Söderling, Göteborg, men byggdes om och utökades av orgelbyggare Hammarberg 1937. 5 av de gamla stämmorna återanvändes. Orgeln restaurerades och omintonerades därefter 1980 av Hammarberg. Värdefulla delar ingår. Orgelfasaden hör till den ursprungliga orgeln och är utformad i en nyklassicistisk stil med ett mittparti där två pelare bär upp ett entablement krönt av en förgylld lyra mm. 1983 installerades en kororgel från A Magnussons orgelbyggeri vid korets södra vägg.</p>
<p>Läktare</p> <p>Läktare finns i södra korsarmen och i väster (orgelläktaren). Läktarna bärs upp av svagt marmorerade, bruna pelare (12 st under västläktaren och 8 st under södra läktaren). Barriärerna är utförda i enkel classicism med fyllningar, och målade i ljusgrönt, beige och guld. Läktaren i väster omtalas i kyrkoräkenskaperna som "tornläktaren" och lär ha uppförts 1751. 1880 utvidgades den fram till korsarmen. Fram till 1936 var orgelläktarens barriär målad i vitt, grått och guld, med pelare i "mörkt svartgrönt". Tanken var att södra läktaren vid renoveringen skulle målas lika orgelläktaren, men viss modifiering tycks ha skett.</p>	<p>Läktare</p> <p>Västläktaren har en svängd läktarbarriär, som härstammar från 1860-62 då läktaren utvidgades för att bland annat kunna rymma ståndspersoner i de främsta bänkarna. Utvidgningen syns tydligt i golvet på läktaren. Golvet under bänkarna är höjt bakåt, vilket utfördes 1822 då läktaren också utvidgades till framom "första" fönstret. Läktaren bärs upp av marmorerade pelare, och under läktaren finns en underbyggnad från 1975-76. Uppgifter finns om att läktaren flyttades och förminskades något 1777, eftersom kyrkorummet vid tillbyggnaden blivit större. Ommålning och omförgyllning av orgelfasad, ommålning av läktarbänkar utfördes 1984.</p>	<p>Läktare</p> <p>Läktarbarriären är hållen i en gustaviansk stil, med förgyllda fleuroner och en färgsättning i beige, grått och grönt. Läktaren bärs upp av 12 st kolonner och lika många halvkolonner, varav några dolts av en läktarunderbyggnad. Läkarutrymmet byggdes om 1982 för att göra mer plats åt kören, och saknar bänkinredning. Läktaren uppfördes 1802 på bekostnad bl.a. av baron C H Uggle på Sund och två baroner Rajalin, från Södra Skane respektive Säffle gård, för deras privata brukande. År 1861 installerades den första orgeln, vilket innebar att läktaren måste byggas ut. 2015 försågs läktaren med en ny trappa från brudkammaren.</p>
<p>Herrskapsläktare</p>	<p>Herrskapsläktare</p> <p>Se ovan</p>	<p>Herrskapsläktare</p> <p>Se ovan</p>
<p>Bänkar och kvartersindelning</p> <p>Dagens bänkar är från 1936, och är vägganslutna samt öppna mot mittgången. Bänkarna är täckmålade beige-grå kulörer och med blå speglar på bänkskärmar och gavlar. Långhuset har ett kvarter på norra sidan och två på södra, vilka åtskiljs av gången mot södra porten. Södra korsarmen har två bänkkvarter. Kyrkan försågs med bänkar 1717. Nya öppna bänkar (av den typ som kan ses i Långseruds kyrka) införskaffades 1888. År 1935 byggdes bänkarna om, och försågs med nya gavlar och bänkskärmar (efter ritningar av kungliga byggnadsstyrelsen).</p>	<p>Bänkar och kvartersindelning</p> <p>Nuvarande bänkar härstammar från 1937 då de öppna bänkarna från 1895 byggdes om och ryggarna kläddes med masonit. Bänkarna är delade i två kvarter och ansluter mot ytterväggarna. Gavlar är målade i brunt med marmorerade fält, i övrigt är bänkarna grå. Bänkar försvann i samband med läktarunderbyggnaden 1975-76, och ytterligare två bänkrader längst bak i kyrkan togs bort 2008 i samband med inrättande av klädavhängning mm. Uppgifter finns att bänkarna görs om 1729 – varje "bänklag" gör sin bänk. Ett korskrank mellan kyrkorummet och koret tas samtidigt bort. 1815 flyttades bänkarna mot ytterväggarna. 1860 bestämdes att de främsta bänkarna i kyrkan skulle vara för nattvardsgäster, och att varje hemman inte längre skulle ha egna bänkar. Bänkarna skulle istället bytas varje midsommar. De slutna bänkarna med hela ryggstöd och dörrar ersattes 1895 av öppna bänkar i ekimitation. 1914 anges att det fanns 47 bänkar i kyrkorummet och 19 på läktaren samt tre med svängt ryggstöd varav de på södra sidan finns kvar.</p>	<p>Bänkar och kvartersindelning</p> <p>Dagens bänkar byggdes om till nuvarande utseende 1932-33, och är uppdelade i fyra kvarter med mittgång, korsgång och sidogångar. Bänkarna är strålaserade i rött, beige och svart. Ursprungligen hade kyrkan slutna bänkar, vilka målades i ekimitation 1859. De slutna bänkarna ersattes av nya öppna bänkar med svängda gavlar och ryggar av två horisontella bräder 1895. Bänkdelningsprinciper finns angivna från 1721 och 1773 (delning enligt hemman) och från 1849 (delning enligt lottning). 1721 fanns det i gamla kyrkan 24 bänkar på manssidan och 22 bänkar på kvinnosidan. 1932-33 togs de två främre bänkraderna bort i samband med korets utvidgning.</p>
<p>Dekormåleri</p> <p>Marmorering finns på pelarna under läktarna.</p>	<p>Dekormåleri</p> <p>Marmorering finns på pelare, taklist och bänkar. Johan Warlind lär ha målat bänkar, läktare, predikstol och altare 1755.</p>	<p>Dekormåleri</p> <p>Marmorering finns på pelarna, och sentida dörrar. I övrigt endast strålaserering.</p>
<p>Figurativt måleri</p> <p>Takets trävalv målades 1769 av målarmästare Hans Georg Schüffner. Han kallades "Guds målare på Dal och i Västra Värmland" och tillhör den västsvenska måleriskolan. Av de målningar han utförde på Värmlandsnäs är dessa de enda bevarade. Efter en övermålning med vit färg år 1880 återstår emellertid endast elva rundlar med motiven syndafallet, pingstundret och scener ur Kristi historia, samt en skildring av Treenigheten i koret. Schüffner utförde åtminstone fjorton takmålningar i stiftet men endast de i Glava, Botilsäter, Fröskog, Sundals-Ryrs gamla, Ånimskog, Holm, Dalskog är bevarade.</p>	<p>Figurativt måleri</p> <p>I Helge Kjellins arkiv finns uppgifter om att Hans Georg Schüffner ska ha målat i Bro kyrka.</p>	<p>Figurativt måleri</p>
<p>Konstnärlig utsmyckning</p>	<p>Konstnärlig utsmyckning</p>	<p>Konstnärlig utsmyckning</p>

Bilaga 2 a

I koret hänger en bildväv av Stina Hjortzberg från 1963.		Korfönstrens glasmålningar återger bibliska motiv. De formgavs av konstnären Gunnar Torhamn i samband med renoveringen 1932-33. Även fönstret i sakristian har glasmålningar av samme konstnär. Motivet återger Ansgar, Olaus Petri, Heliga Birgitta m.fl.
Innertak/valv/dragstag	Innertak/valv/dragstag	Innertak/valv/dragstag
1706 och 1717 insattes innertak i kyrkan. Innertaket av utgörs av ett relativt djupt välvt tunnvalv, med utkragning vid väggarna i öster och i södra korsarmen. Taket, av breda bräder, försågs 1769 med figurativa målningar (se Figurativt måleri) som delvis målades över 1880. I koret finns en takbjälke i trä längst i öster, i övrigt finns ett antal dragstag i järn. Taket renoverades 1936 då ett antal rötskadade bräder byttes. Målningarna konserverades senast 1971.	Innertaket består idag av ett trätunnvalv som välvdes 1815. I samband med detta ändrades takstolarna/"saxarna". Bräderna i taket är målade i ljusgrått och runt taket löper en kraftig profilerad taklist med marmorering och tandsnittsfris. Dagens färgsättning härstammar från 1937. Innan 1815 hade kyrkan ett platt innertak, och vid ombyggnaden togs de över kyrkan liggande bjälkarna bort och dragstag i järn sattes istället. Kyrktaket målades med "vattenfärg" 1822. År 1830 beskrivs att kyrkorummet har ett välvt tak av vitmålade bräder och att taklisten är "perlfärgad och prydd med bronzerade stjernor". 1956 och 1975-76 byttes rötskadade bräder ut, och vid det senare tillfället isolerades vinden med mineralull.	Trätunnvalvet är sedan 1932-33 beklätt med råspont och målat i blågrått, med en ljus rikt profilerad taklist. I taket finns också 5 st blåmålade dragstag av järn. Uppgifter finns om att taket målades med "vattenfärg" 1859, samt att det sen ströks med "vattenglas". 1900 kläddes taket med smal pärlspont och anges innan renoveringen 1932-33 ha varit smutsgrått. Taket målades troligen 1963 med en bruten mager oljefärg samt med "Torcomatt" i bruten ton.
Innerväggar	Innerväggar	Innerväggar
Väggarna är putsade (putsen följer stenen) och sedan renoveringen 1971 avfärgade med vit kalkfärg. Innan renoveringen 1971 var väggarna avfärgade i grå kulör sedan 1936. Före 1936 hade väggarna en fältindelning med vit fält med omfattningar och bröstning i grått, samt viss schablonmålning.	Väggarna är putsade. Nuvarande färgsättning härstammar från 1975-76 då kyrkorummet avfärgades med gotlandskalk i en ljusare färgsättning. Uppgifter finns om att väggarna rengjordes och kalkavfärgades även 1937.	De putsade väggarna är avfärgade i bruten vit kulör, och försedda med en mörkröd strålaserad bröstpanel runt hela kyrkorummet. Färgsättningen och bröstpanelen härstammar från renoveringen 1932-33. Innan 1930-talets renovering var de putsade väggarna limfärgade och hade en grå bröstpanel. Över bröstningen var väggarna målade i ljust rött med kvaderindelningar i form av grå streck. Runt dörra och fönster fanns vita ramar. Eventuellt härstammade denna bemålning från 1859. Ommålning av väggar invändigt har skett 1963 och 2000.
Golv	Golv	Golv
Korgolvet består av lackade furubräder, medan trägolvet i långhuset och vapenhuset har en äldre fernissa. Golv lades första gången 1737 "så att ej altarbord och tavla ramlar ned" (ev. endast i koret). Nytt golv i koret lades 1821. Ett nytt golv anges ha lagts ovanpå det gamla 1880. Golvet reparerades därefter 1936. År 1950 la man om golvet i sakristian och kyrkan p.g.a. röta i golvbjälkarna.	Idag finns lackat trägolv i kor, bänkkvarter och sakristia. Trägolven härstammar till största delen från 1955 och består av 1/2spontad furu. I mittgången och vapenhuset finns kalkstensgolv från 1937. Uppgifter finns om att täljstensgolv inlades i kyrkan 1749. Täljstenen höjdes vid Hästhalmarna i Södra Ny, men var bruten på annat håll. 1815 höjdes golvet i både långhus och kor, och koret förlades ett trappsteg högre än kyrkorummet. Där det gamla stengolvet slutade, i mittgången, inlades tegelgolv. I brandförsäkringshandlingar från 1800-talet anges att koret, vapenhuset och nedre delen av gången hade tegelgolv. Resten hade täljstensgolv. 1914 anges "alla golf af furuplank". Nytt trägolv lades i kvarteren 1937 pga av hussvampsangrepp. Samtidigt lades ett nytt kalkstensgolv och bildgravstenarna i mittgången (tidigare i vapenhuset).	Kyrkan har idag golv av lackad furu i samtliga utrymmen. "Täljsten" lades som golv i kyrkan 1783 efter att trägolvet angripits av svamp och röta. Enligt inventarieförteckning 1830 var då golven i koret och främre delen av långhusets lagda med kvadersten, och i bänkkvarteren låg kullersten. Väster om korsgången var golven av trä. Golvet i stora gången omlades 1859. Samtidigt höjdes koret och ett nytt brädgolv inlades i koret och i kyrkans västra hälft. Innan renoveringen 1932-33 hade hela kyrkan golv av smala furuplank. Korgolvet höjdes ytterligare 1932-33.
Dörrar	Dörrar	Dörrar
Dörren mellan långhuset och vapenhuset härstammar från 1950 då den breddades. Dörren är en dubbeldörr med sexfyllningar och är målad i beige-grå kulörer.	Nya svängdörrar mellan vapenhus och kyrkorum insattes 1975-76.	Vid renoveringen 1932-33 byggdes vindfång med "balansdörrar" vid portarna på södra respektive norra långsidan. Invändigt är de rundbågade dubbeldörrarna försedda med kraftiga omfattningar. Dörrarna är av typen spegeldörrar med sex fyllningar, och är strålaserade i grått och mörkrött.
Uppvärmning	Uppvärmning	Uppvärmning
Nya kaminer sattes in 1930. Elektrisk värme installerades 1951.	Eluppvärmning installerades 1935, dessförinnan fanns en värmekamin, installerad 1892.	En kamin installerades 1889 vid norra väggen där den befintliga ingången igenmurades. Kaminen togs bort och ersattes av elektrisk elvärme 1932-33. Nya elledningar drogs och nya radiatorer under bänkarna monterades 1983. År 2006 installerades ett vattenburet uppvärmningssystem i kyrkan. Pelletsugnar placerades då vid kyrkogårdens ekonomibyggnader.
Ljuskronor	Ljuskronor	Ljuskronor
Elbelysning installerades 1950. Äldsta ljuskronan härstammar från sent 1800-tal.	Elbelysning installerades 1944. I kyrkan finns bl.a. en malmkrona från 1628, samt ytterligare 2 st malmkronor. Armaturerna renoverades 1936 av Lars Holmström Arvika som också tillverkade lampor och lampetter till läktaren. Uppgifter finns också om att kyrkan haft två kronor av trä.	Elektriskt belysning installerades 1932-33. Lampetter och ljuskronor ritades av arkitekt Einar Lundberg och tillverkades av Lars Holmström, Arvika, 1932-33. Vid dopplatsen hänger en mässingkrona från 1600-talet, och i sakristian en empirekrona från 1807-9.
Rumsliga kvaliteter	Rumsliga kvaliteter	Rumsliga kvaliteter
XXXX	XXXX	Bra akustik.
Helhetsgestaltningen	Helhetsgestaltningen	Helhetsgestaltningen

Bilaga 2 a

Kyrkorummets olika tidsskikt är påtagliga och visar på olika tiders stilar.	Färgsättningen är väl sammanhållen och gör att kyrkorummet känns enhetligt. Detta trots att den fasta inredningen härstammar från 1600-, 1700- och 1800-talet, och att predikstolen är målad i avvikande blå kulör.	Sitt nuvarande utseende fick kyrkorummet vid den restaurering av kyrkan som utfördes 1932-33 under ledning av arkitekt Einar Lundberg. Kyrkorummet kompletterades då med predikstolen från 1600-talet, en ny altartavla, och målade korfönster. Predikstolen och den nya altartavlan fick utgöra utgångspunkt för färgsättningen.
Lösa inventarier	Lösa inventarier	Lösa inventarier
<ul style="list-style-type: none"> •Kalk i silver tillverkad av Niclas Warneck, Karlstad, 1700-tal. •Sockenbudstyg i silver tillverkat av Gustaf Hamnqvist, Åmål, ca 1800. •Oblatask i trä. •Sandströare i trä. •Dopskål i tenn. •Timglas med dödsängel, Isac Schullström. •Kärl av kopparplåt som pryds av initialerna CRS (Carolus Rex Suecia) krönt av krona. •Furuskåp från 1700-talet. 	<ul style="list-style-type: none"> •Timglasställ utan figurutsmyckning. •Kalk och patén i silver, 1739. •Oblatask och sockenbudstyg i silver, 1741. •Kyrktupp i koppar, 1796 •Fattigbössa och kyrkbössa. •Skulpturer som hört till altaruppsatsen. <p>Kyrkans inventarium från 1739 anger att det då fanns ett votivskepp i kyrkan – en liten båt hängande i ett snöre över gången.</p>	<ul style="list-style-type: none"> •Kalk i silver tillverkad av Niclas Fernlöf, Karlstad, 1700-tal. •Oblatskål i silver, 1841. •Ljusstakar i tenn, 1632. •Ljusstakar i mässing, 1600-tal. •Silverkors, 1999. •Dopkanna •Stor vinkanna •Dopskål i tenn •litet vitt pelarbord.
Medeltida inventarier	Medeltida inventarier	Medeltida inventarier
<ul style="list-style-type: none"> •Tympanonsten med relief som bl.a visar Kristus som välsignar en knäböjande biskop, daterad till 1100-talets andra hälft, deponerad i Statens Historiska Museum (inv.nr: 20954). <p>Denna typ av tympanonsten förekommer på några romanska kyrkor i Västergötland, men denna är den enda kända medeltida arkitekturskulpturen i Värmland. Stenen satt troligen över en ingång i södra långhusväggen, men hamnade så småningom över ingången i kyrkans västvägg där den satt vid N.G. Djurklous besök 1867 (teckning finns från besöket som visar stenen över taket på dåvarande vapenhus).</p> <ul style="list-style-type: none"> •Ett medeltida rökelsekar i brons, finns även det i SHM (inv.nr: 6438) dit det skänktes 1867. •Dopfont, deposition från Historiska museet. (Se dopfont.) 	<ul style="list-style-type: none"> •Ett fragment av en medeltida dopfont i sandsten finns. Fragmentet avspeglar kontakterna med Västergötland där funten torde ha tillverkats i anslutning till sandstensbrotten på Kinnekulle. (Se vidare dopfont.) 	<ul style="list-style-type: none"> •Triumfkrucifix från slutet av 1200-talet eller 1300-talets början, som sannolikt har norskt ursprung. <p>Krucifixet renoverades 1645 och försågs då med ett nytt kors. Krucifixet konserverades i slutet av 1980-talet.</p>
Gravminnen	Gravminnen	Gravminnen
	I kyrkorummet finns flera begravningsvapen. Vapnen medfördes i begravningsprocessioner över adliga eller bemärkta personer och hängdes därefter upp på kyrkans väggar. I Bro finns huvudbaneren över fortifikationsingenjören Pehr Lindeström (1632-1691) samt ryttmästaren Anders Svenske (död 1671). Sistnämnda har vapenskölden infattad i en rikt konstruerad platta, mot vars blå botten gyllene akantusgrenar avtecknar sig i relief. Här finns även huvudbaner över Erik Hård af Segerstad (död 1731) och Olof Wallencrona (död 1748). Pehr Lindeström är mest känd för boken Resa till nya Sverige (senast utgiven 1962), som är en skildring av hans besök i den svenska kolonin Nya Sverige, på Nordamerikas östkust, 1653 – 56. En resa företogs med fartyg Örnen som avgick från Göteborg den 2 februari 1654 och ankom till Nya Sverige den 20 maj 1654.	På långhusets väggar hänger tre begravningsvapen från 1600-talet över ryttmästare Gustaf Bagge af Söderby (död 1682), överste Henrik Sass (död 1660) och landshövdingen Anton Johan Nieroth (1684). Vapensköldar som dessa, även kallade huvudbaner, är sällsynta i stiftet och medfördes i adliga begravningsprocessioner och hängdes därefter upp på kyrkans väggar.
Textilier	Textilier	Textilier
<ul style="list-style-type: none"> •Svart mässhake från 1759. •Kalkkläde i vitt siden, ca 1800. •Kortmatta komponerad av Stina Hjortzberg 1956 (knuten av syföreningen). •Bildväv komponerad av Stina Hjortzberg 1963. 	<ul style="list-style-type: none"> •Gammal beige mässhake med broderier, okänd ålder. •Svart antependium, 1900-tal, med mönster efter gammal förlaga. •Kalkduk, ca 1800. •Kormatta från 1939. 	<ul style="list-style-type: none"> •Äldre mässhake av turkisk brokad på röd botten, slutet av 1500-talet – början av 1600-talet. Utställd på utställningen orientalistisk textilkonst, Statens historiska museum 1945. (Förvaras i Säffle.)
IMMATERIELLA KULTURVÄRDEN	IMMATERIELLA KULTURVÄRDEN	IMMATERIELLA KULTURVÄRDEN
Berättelser, sägner	Berättelser, sägner	Berättelser, sägner
<ul style="list-style-type: none"> •Enligt sägnen ska Botilsätters kyrka vara byggd av fru Botila på Herrestad. Fru Botila skulle resa till julottan på Lurö när resesällskapet snöade inne halvvägs till resmålet. Botila lät då bygga en ny kyrka nära sitt hem. Kyrkan döptes till Botilsäter efter hennes namn. Denna sägen gör alltså gällande att Botilsätters kyrka skulle vara den första som uppfördes på Näset. •”Kanonkulan” är en rund sten, omkring en halv meter i diameter, som ligger i det västra hörnet av kyrkogården. Sannolikt är det ett gravklot som ursprungligen kan ha legat på något närbeläget gravfält från järnåldern. 	Det berättas om kvinnan som tog sitt liv och begravdes utanför kyrkogårdsmuren, men vars grav efter kyrkogårdsutvidgningen kom att hamna mitt på kyrkogården. Se vidare gravvårdar.	Vid renoveringen på 1930-talet såldes ”stenar” som minne för att få pengar till renoveringen.
Sedvänjor	Sedvänjor	Sedvänjor
<ul style="list-style-type: none"> •Mönsterkrattning av grusgravar. •Överblivet nattvardsvin ska hållas på kyrkoherde Nordlinds grav. •Det rings i kyrkklockorna en timme före gudstjänst, och sen en halv timme före gudstjänst. 	•Vid begravingar siter närmast anhöriga på höger sida.	Varje morgon ringer man i Bys kyrkklockor, utan att någon egentligen vet varför. En anledning kan vara att det inte fanns någon vällingklocka på prästgården och att detta var ett sätt att kalla arbetarna till frukost. Sedvänjan är ett viktigt ”riktnärke” för bygden.
Traditioner	Traditioner	Traditioner

Bilaga 2 a

Barnens Lucia	<ul style="list-style-type: none"> •Krubba sätts fram vid advent, likaså adventsgranar. •Ljuständning för avlidna under året vid "allhelgona". •Skolavslutningar •Vattenkonsert •Skärtorsdagsmåltid 	<ul style="list-style-type: none"> •Julkonserter, och andra musikarrangemang. •Helgmålsböner sommartid. •Många traditioner vid "allhelgona".
Minnen	Minnen	Minnen
Händelser	Händelser	Händelser
•Krishantering i samband med drunkningsolycka.	•Manifestation för trafikoffer på E45.	•Pilgrimsleden går förbi kyrkan.
Personhistoria	Personhistoria	Personhistoria
	•Pehr Lindeström, se gravminnen.	•Kyrkan invigdes 1779 av prosten Elov Seidelius i Kila, Esaias Tegnér's morfar. När Tegnér föddes var hans far komminister i By. •Christian & Aagot Storzjohann som bl.a. skänkt altartavlan.
Synpunkter från församlingsbor	Synpunkter från församlingsbor	Synpunkter från församlingsbor
Kyrkan är en central punkt i landskapet. Förutom den kristna tron symboliserar den en social gemenskap, och släkters arbete.	Kyrkan ligger på en kultplats och symboliserar kontinuiteten mellan förhistorisk tid och medeltid.	Kyrkan är ett landmärke, och det är inbjudande att se tornet när man går promenadstråket från stan. Hit kommer folk både för att motionera och ta del av kulturlivet, musik mm. Kyrkogården som parkmiljö har många besökare, och utgör en gräns mellan stad och landsbygd. Kyrkan syns och klockorna hörs på långt håll. Många storbondedårdar ligger runt kyrkan, och kyrkan i By symboliserar arv och traditioner.
ÖVRIGT	ÖVRIGT	ÖVRIGT
Helge Kjellin anger i en sammanställning av uppgifter i Fernow/Norstedts beskrifning öfver Värmland att kyrkan varit en redkyrka, d.v.s. ej moderkyrka, under katolsk tid. Kyrkan tillhörde på 1300-talets senare hälft Näs härad (enligt tillägget till Västgötalagen), likaså hörde den till Näs härad 1503, enligt detta års skattebok.	Helge Kjellin anger i en sammanställning av uppgifter i Fernow/Norstedts beskrifning öfver Värmland att kyrkan varit en redkyrka, d.v.s. ej moderkyrka, under katolsk tid. Kyrkan tillhörde på 1300-talets senare hälft Slottbo härad (enligt tillägget till Västgötalagen). Kyrkan tillhörde 1503 Näs härad, enligt detta års skattebok.	Kyrkan tillhörde på 1300-talets senare hälft Sunds härad (enligt tillägget till Västgötalagen). Kyrkan tillhörde 1503 Näs härad, enligt detta års skattebok.